

سیری بر نمود هویتی و تاریخی معماری سنتی شهر اردبیل و نمونه گسست های هویتی

در معماری معاصر آن

بهرام جعفری: دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل
(bahramjafari14392@gmail.com)

مهدی سلیمی: دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل
(mahdi3dmax@gmail.com)

چکیده

شهر اردبیل با تاریخ تمدن بیش از هفت هزار ساله شهر نشینی یک از اولین مناطق متمدن کشورمان میتوان نام برده شود این شهر در مسیر این دوران تاریخی پستی و بلندی های زیادی داشته و بارها با موارد تهاجم دشمن و ویرانی مقابله کرده است و حتی در برهه خاصی از تاریخ بعنوان بستر اولیه تولد اولین حکومت ایدئولوژیک تاریخ ایران یعنی سلسله صفویه بوده است هنرمندان بر خاسته از این خاک بمشابه بیشتر هم میهنان خود همواره در تعالی و رشد روز افزون علم و هنر این خاک و بوم کوشیده اند و دوشا دوش بزرگانی همچون شیخ بهایی در این ورطه قدم نهاده اند در حال حاضر و پس از گذراندن عصری مدرن و متاسفانه بدون برنامه‌ی مدون جهت حفظ و یا احیاء و حتی خلق هویت های معماری سنتی اردبیل در این شهر ، ادامه روی مسیر بزرگان تاریخ معماری بر عهده علاقه مندان و شاغلین در حیطه معماری میباشد به جرات میتوان عنوان کرد پیشرفت هر جامعه ی منوط به خلیات روحی و فرهنگی آن جامعه میباشد و رابطه ی مستقیم با هم دارند این همان رابطه ی است که میتوان با خلق اثری هنری خصوصا یک بنای معماری و با ایجاد حس زیبایی پسندانه در جامعه و کمک به حس تعلق مکانی و یا از طریق تزریق رونق اجتماعی و در کنار آن رونق اقتصادی به کمک همان طرز فکر معمارانه در ارتباطات شهری و مکان های جاذب بصری انجام گیرد ، بیان این مسئله گویای نیاز یک جامعه شهری به درک هویت معماری یک شهر و پیروی از آن با در نظر داشتن شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و حتی تکنولوژی روز در راستای قدم برداشتن در مسیر عنوان شده میباشد، در این مقاله سعی شده با جمع بندی در خصوص تاریخ معماری اردبیل و تبیین نمود های هویتی معماری اردبیل چه از دیدگاه اجتماعی، مذهبی و اقلیمی سعی بر برآورد راه های حصول این عناوین در گذشته شده و در ادامه با بررسی و مطالعه کتابخانه ی و موردی چندی از بناهای معاصر این شهر از جمله خانه های تاریخی و ثبت شده میراث فرهنگی و بناهای در حال احداث و یا احداث شده تفاوت های موجود بین این دو کنکاش و در پایان سعی بر ارائه روش های به جهت همیاری با طراحان در راه طراحی هر چه بیشتر معمارانه بناهای معاصر در این شهر انجام گیرد.

واژه های کلیدی

هویت معماری ، معماری شهری ، شهر اردبیل

مقدمه

در ابتدای بحث و در خصوص مقدمه باید عنوان کرد بحث هویت معماری و معماری هویت دار چندین سال است که مورد توجه نظریه پردازان و علاقه مندان گروه معماری واقع شده است این مهم یعنی هویت و اصالت یک اثر معماری و اهمیت آن و نحوه نمود این شاخصه در یک اثر معماری اولین الویت این مقاله بوده و در ادامه بعنوان نمونه موردی جهت بررسی میدانی و مطالعات تاریخی و تحلیل محتوایی و مشاهدات عینی شهر اردبیل بعنوان یکی از مراکز شهرنشینی در طول تاریخ کشور ایران انتخاب شده است. معماری فضاهای شهری در شهر اردبیل با تاریخ و پیشینه چند هزار ساله میتواند بعنوان مرجعی قدرتمند در خصوص مطالعات و پژوهش های علمی و هنری در گروه معماری بیان گردد و بتواند بازگویی هنر معماران سنتی شهر اردبیل باشد متاسفانه بمشابه بسیاری از شهرهای کشورمان ایدئولوژی های حاکم دوران معاصر خصوصا پهلوی اول تفکری در خصوص احترام به این نمودهای هویتی و این گنجینه در طول حکومت خود نداشته اند و باعث وجود گسست های کاملاً فاحش با مجموعه کل شهری شده اند در این مقاله و با استناد به منابع اشاره شده و پیشینه تحقیقی که طبق همان منابع مشاهده گردیده است سعی شده با روش تحلیل محتوایی و مطالعات تاریخی در کنار مشاهدات میدانی سعی در ارائه ی یک جمع بندی در خصوص این نمود ها و نمونه گسست های بوجود آمده در سطح شهر کرده ایم.

۱-۱ بیان مسئله :

در ابتدا و شروع مطالب باید عنوان کرد هویت^۱ در فرهنگ لغات و لفظ عوام معانی مختلفی میتواند داشته باشد ولی همگی در یک نقطه نظر به تفاهم میرسند و آن میتواند بن مایه اصالت یک موجودیت معنوی و یا دنیوی باشد یعنی هویت میتواند تعریف کننده یک وجود عینی و یا روحانی باشد هویت معماری یعنی آن قسمت از اثر معماری که به آن اثر موجودیت و وجودیت عرفانی و روحانی بخشیده باشد میتواند معنی شود هویت شهری بسته به معماری مناطق شهری و نحوه قرارگیری کاربری ها ، سلسله مراتب اجرایی و باید نباید های فرهنگی در جهت زندگی مدرن شهری معنی میشود و موجودیت میگیرد وجود هویت شهری معناگر اصالت یک جامعه شهری میتواند باشد پس در طراحی شهری وجود و یا عدم وجود این هویت میتواند وجود و یا عدم وجود بن مایه و کمکی بعنوان بستری از قبل محیا باشد و در روند و سیر طراحی شهری به جهت موفقیت و بازوی قدرتمند و تکیه گاهی برای طراح عنوان شود طی چندین سال معاصر شهر اردبیل دوران مدرن و سنتی خود را در کمتر از صد سال با تاریخ معین تجربه کرده است یعنی از نیمه دوم قرن بیست تا کنون در عرض کمتر از صد سال ، بیشتر تجربه های طراحی شهری مدرن با زیر بستر های سنتی خود را چه موفق و یا ناموفق تحمل کرده و مورد استفاده قرار میگیرد در این تحقیق سعی بر آن شده تا این تجربیات با تجربیات سالهای دور خود مطابقت و سعی در برآوردی بر جمیع موارد موفق آماده انجام داده و بتوانیم ترازوی مابین این شرایط در زمان معاصر و سنتی خود عنوان داریم.

۲-۱ ضرورت مسئله :

طراحی شهری در جامعه کنونی جهانی بعنوان یکی از اولین قدمهای طراحی جامعه ی با پایداری اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی میباشد که خود تضمینی بر شرایط زندگی پایدار اعضای جامعه و مردم دخیل در آن میباشد. طراحی بدون هویت یعنی محکوم به فنا و شکست، طراح برای یک مجموعه اجتماعی کاملاً در هم تنیده و وابسته به اجزای آن باید بتواند اصول و شرایط نگهدارنده این اجزا را ارزیابی و طراحی نماید همین روند، یعنی طراحی هویت مندان، شهر اردبیل متاسفانه بمشابه خیل بیشتر شهرهای کشورمان بصورت جدای از هویت تاریخی و اصیل خود میباشد به جرات میتوان عنوان کرد شاید تعدادی از شهرهای فعلی کشورمان فاقد این عظمت آثار و عقاید و به عمق، قدمت و صد البته اصالت شهر اردبیل باشد. و این پشتوانه ی کمکی و توان قدرتمند شهر اردبیل باید بدست اعضا و علاقه مندان جامعه معماری باشد ضرورت قدم نهادن در هویت بخشی به معماری شهری و طراحی و یا حتی یک طراحی معمارانه یک واحد مسکونی بر همگان پوشیده نیس پس چه بهتر که از یک علاقه مند و یا یک عضو ساده این جامعه شروع کنیم.

۳-۱ فرضیات و سوالات :

به نظر میرسد باید موضوع هویت دار بودن یک اثر هنری در همه آثار هنری رعایت شود یعنی هویت دار کردن یک اثر باعث جاودانگی و همینطور ارزشمندی آن اثر میشود که غایت انتظار و آرزوی هر هنرمندی میباشد و از آنجایی که در این برهه حساس زمانی و نیاز جامعه معماری به ایجاد خط مشی مناسب و جلو بردن اهداف یک جامعه در شأن و لیاقت مردمی همچون مردم ایران زمین، این وظیفه جامعه معماران است که دوران باشکوه این مردم و جامعه را در افق فرا دید خود مد نظر داشته و قدمهای در جهت اعتلای هنری جامعه هنری و زندگی روز مره مردم باشیم با توجه به نکات بیان شده باید اعلان داشت که :

الف : چرا نمود های هویتی معماری سنتی اردبیل در حال حاضر و با توجه به شرایط اجتماعی کنونی هنوز به عملکرد و کارایی مورد مشهود در سطح جامعه به قدر لازم نرسیده است؟

ب: آیا میتوان با استفاده از عناصر و نمود های هویتی معماری شهر اردبیل باعث و دلیل ایجاد رونق زندگی روزمره مردم بخصوص در بخش های اجتماعی و اقتصادی بود؟

ج : موجبات و نحوه نمودهای هویتی معماری سنتی اردبیل در شرایط کنونی چگونه میتواند باشد؟

۲- نمود هویتی شهر اردبیل
۲-۱ هویت شهری سنتی ایران و تطابقی با نمود هویت شهری اردبیل

هویت معماری سنتی ایران تاریخچه ی چند هزار ساله و از دوران پارتی بعنوان یکی از مفاخر جامعه ایرانی بشمار میرود بدون شک هنر دست هنرمندان معمار ایرانی و ذوق و علاقه و آیین یکتا پرستی و مهرورزی از آغازین لحظات تاریخ ایران نوید بخش همین امر بوده است میتوان با صحیح شمردن این فرض که معماری ظرف زندگی است و زندگی یعنی شیوه زیست و ارتباط انسان ها که از فرهنگ جامعه برخاسته است. در نتیجه معماری دارای هویتی است که اولاً: بیانگر ارزش های

¹ Identity

حاکم بر جامعه است، دوما: مبین ارزش هایی است که جامعه به آن ها تمایل دارد، سوماً: بیانگر عوامل هویت فرهنگی پدید آورنده آن است (طبسی ۱۳۸۶). وایت که آنچه اثری را در نگاه عموم با یا بی هویت جلوه می دهد تعلق یا عدم تعلق آن به هویت جمعی و پایدار است (حجت، ص ۵۷) در خواهیم یافت که معماری ایرانی نمودی از هویت ملی ایرانی است و از آن جا که مفهوم هویت بخش در ایران، تا پیش از انقلاب مشروطه، به دو گفتمان حاصل از اندیشه شهری (ایران باستان) و سپس سنت و فرهنگ اسلامی محدود بوده، به گونه ی که پس از ظهور اسلام و نفوذ آن در ایران دو هویت ایرانی اسلامی به نحو ظاهراً غیر متناقضی باهم ترکیب شده بودند (اشرفی ۱۳۸۹). هویت ایرانی اسلامی پیش از مشروطه را می تون ترکیبی از فرهنگ ایرانی و اسلامی دانست. به همین سبب از جمله مولفه های هویت ملی ایرانی اسلامی ارزش های و هنرهای ملی مَث مهمان نوازی و جوانمردی، میراث فرهنگی مثل هنر های سنتی، اسطوره های ملی مثل رستم، نماد های ملی مثل پرچم، ویژگی های جغرافیایی مثل اقلیم، بعد دینی و باور های مذهبی مثل عقاید، مناسک و آیین های مذهبی خواهد بود (شمشیری، نوشادی) با توجه به مطالب ذکر شده، نمود های هویت در معماری را می توان به صورت زیر مرتبط با ابعاد هویت ملی دانست.

تکرار الگوهای گذشته میتواند نمودی از بعد میراث فرهنگی ملی، اسطوره های ملی و حتی نماد های ملی باشد، استفاده از نماد ها را می توان مرتبط با بعد ارزش های ملی، بعد اسطوره ها و نماد های ملی و در نهایت بهد دینی و باور های مذهبی دانست. طراحی طبق اصل معمار بومی در بعد ویژگی های جغرافیایی جای دارد. تزیینات در ارتباط با ارزش های ملی، باور های مذهبی و اسطوره ها و نماد های ملی معنا می یابد اما در گروه پنج اصل معماری ایرانی یعنی مردم واری (آموزه های اسلامی، نشانگر این حقیقت است که اسلام عبادت صرف و دوری کردن از مردم را جایز نمی داند از طرفی نگاه معماری به انسان به منزله روح بناست و کالبد بنا همان جسم است که معمار آن را می سازد. پس معمار موظف است کالبد بنا را متناسب با روح آن بیافریند پرهیز از بیهودگی، خودبسندگی و درون گرایی، قابل بررسی در ابعاد ارزش های ملی، ویژگی های جغرافیایی و باور های دینی هستند اردبیل نیز در کنار و در آغوش همین فرهنگ غنی آ به آی بزرگان خود در همین عرصه پای جلو نهاده و از دیر باز در شهر سازی و هنرمندی در عرصه معماری صاحب سخنی بوده است متأسفانه باید عنوان داشت که: یکی از مسائلی که هویت را به شدت تهدید می کند فرایند جهانی شدن و پدیده دهکده جهانی است که تمام حد و مرز های سنتی را از میان برداشته و در نهایت به جایی انجامیده که فرد می تواند به هر جایی تعلق داشته باشد در جالی که در چنین شرایطی فرد به هیچ جایی تعلق نداشته و ویژگی و هویت مکانی او از بین خواهد رفت به این ترتیب جامعه به یک فضای فرهنگی بی هویت، بدون تشخیص و پدید آمدن تبدیل می شود. در این حالت، فضای بی تعین که یک نامکان است به بستر زندگی اجتماعی تبدیل می شود و ارتباطی که میان مکان، فرهنگ و هویت وجود داشته به هم می خورد در صورتیکه با ایجاد ویژگی های مکانی و هویتی میتوان حس تعلق فرد به مکان خاص و یا جامعه را ایجاد و تقویت نمود (خوش آیین ۱۳۹۵).

شهر اردبیل نیز بمانند مابقی شهرهای سنتی و دارای آثار و هنرمندانی فاخر از این قضیه مستثنی نمیباشد و بقطع یقین میتوان عنوان کرد که عناصر هویتی معماری اسلامی، ایرانی با در نظر گرفتن عناصر اقلیمی در این شهر کاملاً برخاسته از بطن جامعه مذهبی و علی الخصوص مذهب شیعه خود بعنوان پرچم دار معماری دینی در کشور میتواند باشد آثار مختلف مذهبی و اجتماعی از مسجد جمعه تا بقعه شیخ صفی و یا آتاز تجاری مانند بازارهای حمامها و کاروانسراهای ارگ و قلعه های نظامی و حتی خانه های بزرگان و عرفا بعنوان عناوین اجتماعی بیانگر قدرت و نمود هویتی معماری خاص اردبیل میباشد که جای دارد پژوهشها انجام شود و مقالاتی در خصوص شان منتشر گردد و کتابهای چاپ شوند.

۲-۲ نمود و شاخص های هویتی معماری شهر اردبیل

همانطور که عنوان گردید شهر اردبیل ذیل معماری سنتی ایران خود در زمینه معماری دینی میتواند حرفا و نظریاتی برای ارائه داشته باشد و نمود همین ادعا میتواند آثار گراندردی که در همه بستر های اقتصادی، نظامی، سیاسی، مذهبی، اجتماعی در سطح شهر اردبیل بنا گردیده و پس از دهه ها طول عمر همچنان مورد استفاده واقع میشوند باشند در خصوص شرایط و موقعیت شهر اردبیل میتوان عنوان کرد: اردبیل در یک منطقه کوهستانی قرار دارد که از شمال شرقی به کوههای تالش از جنوب غربی به کوههای ساوالان محدود میشود. ساوالان به روایت برخی اسناد محل ظهور زرتشت و حداقل محل تقریر و تحریر اوستا کتاب مقدس زرتشت است که مشخصه مذهب یکی از عوامل موثر در معماری این شهر محسوب می شود.

نکته قابل تاملی که از جغرافیای طبیعی اردبیل استنباط می شود ممکن است عاملی و ترجیحاً یک عامل امنیتی در شکل گیری شهر در نظر گرفته شود به طوری که بافت تو در تو و حلقوی اردبیل در ابتدا از همین موقعیت تاثیر پذیرفته است و هم اکنون نیز توسعه های جدید تقریباً از آن قاعده البته به صورت شکلی تبعیت می کنند (امیری ۱۳۸۴). متأسفانه باید عنوان کرد شهر اردبیل کاملاً بدون برنامه شهر سازی در سالهای معاصر کاملاً به علت از بین رفتن بافت خشتی و مرکزی به دلیل کهنوت و عدم کارایی عملکردی و نبود حوزه فرهنگی و تخصصی فعال در این زمینه، خصوصاً در سالهای قبل از طرح تفصیلی شهر اردبیل بسال ۱۳۷۹، و سیاست های غلط حاکم بمانند خیابان کشی از وسط بازار تاریخی به دست حکومت پهلوی شهر انسجام و ترکیب و حتی بافت متمرکز معمارانه خود را از دست داده است در این خصوص میتوان بیان داشت: نقشه ای که مهندسان روسی در سل ۱۸۲۷ م از شهر اردبیل ترسیم و تهیه کرده اند همانند یک سند اطلاعاتی از ساختار، عناصر کالبدی و شکل شهر به دست می دهد این نقشه از یک سو فضا های شهری نظیر بازار و کاروانسراها و مسجد جامع بقعه شیخ صفی و دروازه های و ارگ و محلات مسکونی به طور مشخ ارائه می کند و از سوی دیگر نشان می دهد که الگوی شکل و گستره شهری طی تحولات سده های مختلف صورتی پیدا کرده است که در آن بازار و ارگ حکومتی (نارین قلعه) استخوان بندی و حدود شهر را تعریف می کنند اگر چه بقعه شیخ صفی هم در شکل گیری بافت پیرامونی اش تاثیر داشته تاثیر عمده با بازار بوده و ارگ هم مفهوم کهن دؤ را در تقسیمات کهن ساختار شهری ایفا می کند در این نقشه چهار حمام، دو با مسجد، و چهار دهنه دروازه مشخص شده است که دروازه های شهر عبارتند از: دروازه تنبلان در شمال شرقی، تاوار در جنوب غربی، دروازه نیار و دروازه شیخ صفی که مسجد جمعه در بیرون شهر نشان داده شده است (امیری ۱۳۸۴).

از دیگر نمود های هویتی معماری شهر اردبیل میتوان به ته رنگ ها و عناصر استفاده شده در ساختمانهای مسکونی اشاره کرد. بیشتر خانه های تاریخی اردبیل که در بافت قدیمی مرکز شهر واقع شده مربوط به دوره قاجار بوده و با توجه به نوع معماری و ساخت منحصر به فرد و قدمت خود بخشی از تاریخ این منطقه را تعریف می کند. مهمترین ویژگی خانه های تاریخی اردبیل تناسب با شرایط جوی منطقه بوده و به دلیل موقعیت جغرافیایی و آب و هوای سرد و کوهستانی معماری خانه های اردبیل متناسب با این شرایط ساخته شده و این از جذابیت ممتازی برای گردشگران برخوردار است. از جمله اصول به کار رفته در معماری این خانه ها

می‌توان به استفاده از پلان متراکم و فشرده، استفاده از مصالحی با ظرفیت و عایق حرارتی مناسب، به حداقل رساندن میزان تعویض هوای داخلی و تهویه طبیعی و جلوگیری از ایجاد سوز در داخل و خروج حرارت داخلی به خارج از ساختمان و انتخاب بام‌های مسطح و نگهداری برف بر روی بام‌ها به عنوان عایق حرارتی اشاره کرد.

تمام این اصول در جهت حفظ گرمای داخل ساختمان به دلیل واقع شدن در منطقه‌ای که هشت ماه از سال آب و هوای سرد و بارش برف و باران را تجربه می‌کند؛ استفاده شده است. همچنین استفاده از سطوح خارجی تیره رنگ و پنجره‌هایی با ابعاد بزرگ در جذب نور خورشید و استفاده از حرارت آن یکی دیگر از اصول قابل توجه معماری خانه‌های قدیمی اردبیل است. در شهر اردبیل از دیرباز به هنر معماری اهمیت بسیاری قائل بودند و آثار باستانی که از دوران گذشته در این شهر بجا مانده حکایت از این امر دارد که طراحان و معماران آن تخصص، تبحر و تجربه کافی در کار خود داشته‌اند. با توجه به اینکه آثار هنری و تاریخی شهر اردبیل معمولاً بصورت اماکن مذهبی، حمام و کاروانسراست و برخی نیز خانه‌های اعیان نشین سابق که با معماری منحصر بفردی بنا گردیده است میتوان گفت که قرار دادن این آثار در کنار یکدیگر نمایان کننده سبک معماری اردبیل میباشند. سبک معماری این بناها در اردبیل بر پایه تقارن بوده به این معنا که در مرکز ساختمان تالار مستطیل شکل بزرگی بنا کرده و در قسمت پشتی آن آشپزخانه‌ای که در آن زمان به آن مطبخ میگفتند به درازای تالار بوجود می‌آوردند، این تالار محل برگزاری مهمانی و پذیرایی بود. به جرات میتوان عنوان کرد اکثر خانه‌های قدیمی شامل سردر، هشتی یا ورودی ابتدایی از در خانه به حیاط، حیاط و میانسرا، راهرو یا ورودی از حیاط به اتاق‌ها و سالن‌های پذیرایی، اتاق‌های سه دری به عنوان اتاق خواب، اتاق پنج دری به عنوان سالن پذیرایی، مطبخ یا آشپزخانه و تالار است.

حیاط در حکم باغ کوچکی بوده که با کاشت درختان و تعبیه حوضچه‌هایی فضایی آرامش بخش را برای اهالی خانه فراهم می‌کرده است. همچنین میانسرا با تناسب طائی ایرانی و جهت گیری دستوری خود در تمام سال محیط بهداشتی مطبوعی فراهم و از گردش آفتاب و نور خورشید بهترین استفاده را می‌برد. تمامی این مطالب ذکر شده بیان گر ابهت و قدرت معماران اردبیلی بوده است و همان گونه قبلاً عنوان شود همگی این موارد بیانگر سبک معماری اردبیل در طول تاریخ خود میباشد صد البته معماری منطقه شهر یثرب یکی از عناصر تاریخی و معماری شهر اردبیل است و مایه مباحث و ولی فراموش نکنیم شهر اردبیل در طول این چند صد سال اخیر نیز دوباره شاهد همان شکوه و قدرت و عظمت میتوانست باشد اگر در رقابت با همان آثار معماری ایرانی هم عصر خود نمیبود و در جایی خود معماری شهر اردبیل خود جوابگو نیازهای مردمش می‌بوده است و قطع یقین در همین شرایط و برهه حساس زندگی معیشتی مردم میتواند پاسخگویی بمشابه سابق باشد.

۲-۳ اقلیم و کاربست های سنتی ذیل هویت شهری اردبیل

سرزمین ایران از معدود کشورهای جهان است که در طول تاریخ توانسته با ویژگی‌های فرهنگی و جغرافیایی خود معماری متنوعی ایجاد کند. این تنوع حتی در تقسیم بندی‌های جغرافیایی یک منطقه محدود نیز با اندکی دقت، به خوبی قابل مشاهده است (قبادیان، ۱۳۷۸). بنابراین از دیر باز شرایط اقلیمی در شکل گیری ساخت و سازها بویژه ساخت و سازهای مسکونی سنتی یا بومی هر منطقه تاثیر بسزایی داشته است چرا که در این نوع ساخت و سازها تنها نیرو و انرژی قابل استفاده در گرمایش، سرمایش، یا تهویه فضاهای داخلی نیروهای طبیعی (آفتاب، باد و آتش) بوده است. در بررسی معماری پایدار در خانه‌های اقلیم سرد به بررسی خانه‌های سنتی اردبیل پرداخته می‌شود که در آن به صورت هوشمندانه و با استفاده از کالبد ساختمان به اقلیم منطقه پاسخ داده و خود را در جهت کاهش انرژی مصرفی با اقلیم هماهنگ نموده است (اکبری، طالبی، ۱۳۹۵).

اقلیم در معماری سنتی ایران یکی از عناصر مهم و اثر گذار چه در نما و یا ته رنگ‌های عملکردی میباشد یعنی یک جز از بنا بمانند پنجره ارسی دار اقلیم گرم و خشک بایک شرایط و ابعادی بکار رفته میشود و در اقلیم سرد و کوهستانی نیز با یک روش و ابعاد مختلف، در شهر اردبیل بخصوص با زمستان‌های جان کاه و گاه با دمای منفی پنجاه درجه سانتیگراد زیستن و زندگی کردن در یک بنا که تمهیدات لازم برای آن اتخاذ نشده است غیر ممکن و مرگ اور است هر چند در سالهای معاصر و با پیشرفت علم و تکنولوژی خصوصاً از لحاظ انرژی‌های مکانیکی فراهم آوردن این شرایط بسیار آسان شده است و با استفاده از انرژی‌های تجدیدپذیر و تجدید ناپذیر و رسوخ علم مکانیک در رشته ساختمان سازی این اصل چندان به چشم بیننده غیر آشنا به مفاهیم ساختمان بسیار راحت است ولی در زمانهای گذشته نه چندان دور بین صد تا صدوپنجاه سال اخیر در شهر خودمان اردبیل این اصل یک معذل اجتماعی میتوانست باشد و تصور گرم و یا سرد کردن یک بنای مسکونی بدون استفاده از این انرژی‌ها قابل تصور نیست ولی معماران و هنرمندان سنتی این مرز و بوم در کنار بسیاری از امکانات و وسایل مورد استفاده مرسوم در سایر نقاط کشور و سایر اقلیمها مانند آتش هیزم و نور خورشید و یا البسه گرم از بسیاری از راهکارهای معمارانه مختص خود در جهت مقابله به مثل و یا استفاده از شرایط اقلیمی پیش قدم بوده‌اند، از جمله این فنون و دست آورد های خاص معماری اقلیمند در مناطق سرد و کوهستانی میتوان عنوان زیر را عنوان کرد: ساختمانها دارای حیاط مرکزی و درون گرا، نسبت سطح پوسته خارجی بنا به حجم بنا کم است، ارتفاع اتاق‌ها کم، بام‌ها غالباً به صورت مسطح، بازشو‌ها کوچک، ایوان‌ها و حیاط‌ها کوچک، دیوارها نسبتاً قطور است (قبادیان ۱۳۸۹) و یا: در مناطق کوهستانی به دلیل سردی هوا بحث پایداری انرژی بحثی اساسی می‌باشد، انرژی در ساختمان را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد الف: انرژی نهان و پایدار ب: انرژی آشکار و روان، انرژی نهان مجموعه انرژی‌هایی است که در ایجاد بنا به مصرف می‌رسد و انرژی آشکار انرژی سیالی است که پس از تکمیل ساختمان و در دوران بهره برداری از آن به تدریج و بر حسب نیاز مورد استفاده قرار میگیرد (عظیمی ۱۳۸۷) در بخش دوم میخوایم با استفاده از جدولی به مختصر به این خصوصیات معماری شهر اردبیل جمع بندی را ارائه نماییم:

ویژگی های خانه های سنتی در اقلیم سرد و کوهستانی (اکبری، طالبی، ۱۳۹۵)

عوامل طراحی	توضیحات
حیات مرکزی	خانه های سنتی به صورت حیاط مرکزی احداث می شود اما چون هوا در اغلب سال سرد و یا بسیار سرد است لذا اکثر فعالیت های روزمره در داخل اتاقها صورت میگیرد (قبادیان، ۱۳۸۹)
درونگرایی	استفاده از حیاط مرکزی ساختمانها را درونگرا کرده و نسبت سطح پوسته خارجی بنا به حجم بنا کم می شود پوسته خارجی در حدائق ارتباط با بیرون قرار میگیرد (کاهش نفوذ هوای گرم داخل به خارج)
سقف مسطح	در زمستان که برف روی این سطح می نشیند به عنوان عایق حرارتی نقش خود را ایفا می کند و از اتلاف انرژی جلوگیری به عمل می آورد، همچنین در این حالت به نسبت حداکثر جذب انرژی صورت میگیرد (حریری، اسلامی، ۱۳۹۲)
دیوار های ضخیم	ضخامت دیوار ها باعث می شود که حرارت آفتاب در طول روز جذب این مصالح شود و برای شب حفظ می شود و با کاهش تبادل حرارتی دمای داخل خانه حفظ شده و به سهولت از طریق جداره ها منتقل نشود.
مصالح مصرفی	به طور کلی ایرانیان از آجر، سنگ، چوب استفاده می کردند که استفاده از آجر رواج بیشتری داشت (زگی، ۱۳۸۸) این ویژگی ضمن تامین هماهنگی معماری با محیط اقلیم از نظر حفظ خودکفایی محلی شهرها نقش شایان توجهی ایفا می نموده است (نفی زاده ۱۳۸۷)، استفاده از مصالح قابل بازیافت و تجدید پذیری در پایداری معماری بومی ایران تاثیر گذار است. همینطور ظرفیت بالای حرارتی مصالحی چون آجر و سنگ در کاهش مصرف انرژی موثر است (زگی ۱۳۸۸)
ابعاد باز شو ها	استفاده از پنجره های سرتاسری با ابعاد بزرگ توصیه نمی شود و استفاده از باز شو هایی با ابعاد و تعداد محدودتر الگوی طراحی باز شو های این اقلیم می باشد
چیدمان و جهت گیری فضاها	قرار گیری بیشتر اتاق ها و فضاهایی همچون تالار یا اتاق اصلی نشیمن خانه در سمت شمال حیاط مرکزی به دلیل استفاده از تابش مستقیم و حرارت آفتاب در زمستان است. استفاده کمتر از سمت جنوب ساختمان به دلیل تابستانهای عمدتاً کوتاه و دمای هوای نسبتاً معتدل می باشد و اتاق های شرقی و غربی نیز اکثراً جهت انبار و فضاهای خدماتی مانند اتاق خدمه یا سرویس های بهداشتی مورد استفاده قرار می گیرد. برای جلوگیری از تبادل حرارتی از احجام نظیر مکعب و مکعب مستطیل استفاده می شود و ایجاد اتاق ها و فضاهای بزرگ داخل بنا صحیح نیست، زیرا اولاً سطح تماس آنها با فضای خارج زیاد است و در ثانی گرم کردن فضای وسیع مشکل می باشد (قبادیان، ۱۳۸۹)

ویژگی های معماری

در خصوص شهر اردبیل اگر بخواهیم همین عناصر و ویژگی های را جستجو و یا نمونه های موردی بیان کنیم بقطع یقین موارد بسیار زیادی هستند که این ویژگی ها را دارا میباشند از قدیمی ترین بناهای شهر بمانند بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی که سال ساخت آن به سال ۷۳۵ هجری قمری میرسد در نقاط مختلف بنا همین ویژگی ها بچشم دیده میشود از گنبد دو پوسته و یا مصالح آجر مورد استفاده، حیات مرکزی چیدمان مرکزی میتوان اشاره کرد همین موارد در خانه های تاریخی اردبیل نیز بچشم مشهود است خانه صادقی، میر فتحاحی، خادم باشی، رضازاده و ... همگی با متراژ های مختلف و با یک سبک و تزئینات خاص خود، بنا گردیده اند ولی در کنار همه این موارد میتوان به بحث چرخش سی و سه درجه ای ابنیه معماری شهر نسبت به خط افق و نقطه شمالی و دوازده درجه جنوب شرقی (خوش اینه ۱۳۹۵) و محل قرار گیری در جهت نور گیری مطلوب و بهره مندی از باد گرم میچ نیز اشاره کرد این خصوصیت شاید در جداول بالا عنوان نشده باشد ولی بچشم عینی در همه بناهای تاریخی شهر اردبیل بدون شک قابل لمس میباشد. بحث اقلیم در معماری شهر اردبیل در خیابان کشی ها و قرار گیری دروازه های شهر نیز در دوران قبل رعایت شده و مورد استفاده واقع گردیده است.

۳- گسست ها و کمبود های هویتی موجود شهر اردبیل

۳-۱- عناصر معماری شهری و کاربری های عملکردی

معماری معاصر شهر های ایران به مشابه بیشتر کشور های دیگر جهانی در گیر مساله جهانی بودن واقع شده است یعنی با توجه به اقتضای زمانی بعلت وقوع جنگهای جهانی و پیشرفتهای سبک های مختلف معماری معاصر و جذب مخاطبان بسیار زیاد این رویه یعنی انتشار و گسترش سبک های معماری معاصر غربی در بیشتر کشور ها مشهود میباشد کشور مان ایران با توجه به سلسله حکومتهای حاکم در عصر معاصر و متاسفانه بعلت ضعف های عمومی در شیوه کشور داری در طی دوره معاصر بیشتر با شکست ها و کمبود ها و نواقصاتی روبرو شده است در دوره معاصر کنونی و زمان حکومت جمهوری اسلامی بازگشت به اصول و عقاید و هویت معماری اسلامی و وطنی بیشتر مورد توجه واقع شده است و این روند روبه رشد نتیجه ی مقارن با پیشرفتی هر چند واقع در قدمهای اولیه را نشان میدهد جامعه معماری به همت علاقه مندان و بزرگان و استادان این رشته هم اکنون به تعاریفی مشترک در خصوص هویت معماری ایرانی و یا معماری ایرانی در دوره اسلامی رسیده اند و توانسته اند در این خصوص اتفاق نظری داشته باشند و همگی به لزوم احیای نمود هویتی و عنصر هویت در یک اثر هنری معمارانه هم سوی با تکنولوژی روز و بهره مندی استفاده کنندگان از حداکثر پتانسیل این رشته اذهان داشته اند ولی همچنان در بیشتر مناطق خصوصاً شهر های با رونق اقتصادی و فرهنگی نچندان عالی این روند بصورت قابل قبول اجرایی نگردیده است از جمله این مباحث میتوان به بحث معماری عناصر شهری همگون با هویت های معماری شهری ایرانی و اسلامی اشاره کرد چینی و پیشرفت عناصر شهری سنتی کشورمان ایرانی در طول دوره های سنتی همیشه همسوی با نیاز شهروندان و جامعه روز خود مطابق بوده است ولی در دوره معاصر بیشتر همان سبکهای غربی بصورت الگو های تکرار گونه و در بعضی نقاط مغایر با شرایط هویتی یک عنصر شهری عمل شده است.

بطور مثال در شهر اردبیل میتوان عنوان کرد آن بافت سنتی و تو در تو و حلقوی سنتی شهر متاسفانه در زمان حکومت رضا شاه پهلوی به دلایل نظامی عناوین ذیل دستکاری و به طریقی تا ورطه نابودی کشانده شده اند: الف) ایجاد خیابان با مقیاس قرار دادن ماشین که این خیابان ها اعتبار و جایگاه بازار را نادیده گرفته و منجر به تخریب و تقسیم قسمتی از بازار به بخش هایی در طرفین خیابان شده اند. ب) تخریب حصار، بارو دروازه با پدیداری سلاح های آتشین.

ج) متروکه شدن بافت های قدیمی شهر از جمله جایگزین کردن شکل و عملکرد میدان های شهری با فلکه که صرف حرکت و ایمنی تردد ماشین و به اصطلاح ایجاد ترافیک روان را هدف قرار می دهد (خوش آینه ۱۳۹۵). بافت سنتی و قدیمی شهر اردبیل در دوران معاصر متأسفانه از همان دوران تخریب و شکست قلب شهر یعنی بازار اردبیل شروع به گسست و ویرانی کرد و تا کنون نتوانسته است آن پیوستگی و اساس زندگی شهروند ایرانی اسلامی که قبلاً در شهر اردبیل شاهد بودیم داشته باشد این حرکت متأسفانه از کلیدی ترین واژه های روزمره زندگی یک فرد ساده بعنوان شهروند هم کشیده شده است همان هجوم سبکهای غربی در معماری شهر در اینجا هم بدون سهم نیست و همچنان همان رویه تغییر عناصر هویتی پا برجا ست بعنوان مثال در معماری سنتی شهر اردبیل در شکل ظاهری و استخوان بندی شهر در قرن ۱۹ و ۲۰ تغییرات اساسی صورت گرفته است ناخواسته در توع معاری و مصالح بکار رفته و ... نیز تغییراتی عمده ای مشاهده می شود که بررسی نوع و شکل مسکن این دو قرن پژوهشگر را با موضوعات مختلفی روبرو می نماید.

لذا در بررسی مسکن شهری و روستایی اردبیل در قرن ۱۹ و ۲۰ به موارد خاصی اشاره خواهد شد الف) مسکن روستایی : مسکن روستایی یا دهقانی که اغلب با سنگ طبیعی و گل و خشت ساخته می شود و در روپوش بام ها از چوب استفاده می شود آب و هوا و اقلیم در طرز بنای این ساختمان ها دخالت تامی دارند مثلاً در کوهپایه های سبلان منازل دهقانان با سنگ که در انجا فراوان است و خشت و گل ساخته می شود و روپوش بامها با چوب بوده و کاهگل رو آن می شکند (خوش آینه ۱۳۹۵) همین امر در نقاط مختلف استان اردبیل نیز مشهود است و همچنان صدق میکند در قسمت های شمالی استان و وجود رودخانه عظیم ارس (آراز) و دوری از بخشهای کوهپایه ی سبلان و شرایط زیست محیط دشت مغان و اطراف آن که وضع آب و هوا و اقلیم و مقاومت خاک در برابر باران تغییر میکند از نما یا سفال یا ته سنبل هایی است که بعد از برداشت محصول از مزارع خود تهیه می کنند و حتی بر روی دیوارها نیز برای جلوگیری از ویرانی آن می گذارند، چون خاک در مقابل باران مقاومت ندارد و شسته می شود و از بین می رود و پشت بام ها به شکل شیروانی ساخته می شود و در این مناطق مسیر باد های غالب نیز با شهر اردبیل تفاوتی نیز دارد در قسمتهای دیگر استان اردبیل که زندگی اجتماعی جمعیت به یکجا نشینی بند نمیشود و عشایر کوچ نشین عنوان میشوند همچنان همان اصول رعایت میشود در این ایلات و عشایر مسئله مسکن که بر دو نوع استفاده میشوند در مناطقی که اصطلاحاً ییلاق و قشلاق نام گذاری میشوند و زمستان را در مغان (قشلاق) و تابستان را در کوهپایه های سبلان می گذارند منازل و مسکن آنان نیز بر دو نوع است یک نوع که با چوب های متعدد و محکمی به شکل گنبدی ساخته می شود برای اینکه باد آنرا از جای خود نکند با طناب کلفت از وسط گنبد به زمین میخکوب میشود و روی آن را با نمدی که بدست خودشان از پشم حیوانات اهلی خودشان بدست آمده می پوشانند و نوع دوم که از شاخه های بادوام درست می شود و اغلب آنرا با پوشال گیاهی می پوشانند و این نوع اماکن بیشتر در کنار بستان های دهقانی هم بصورت موقت ساخته می شود. ب) مسکن شهری: مسکن شهری اردبیل که به چهار دیوار محدود می شود بدین طریق بوجود نمی آید و با آنها تفاوت کلی دارند و اغلب مصالح این خانه ها و منازل از سنگ و آجر توام با خشت و گچ و سیمان و .. است شهر اردبیل چون مذهبی به شمار می رود و موقعیت تجارتهای خود را از دست داده و موقعیت صنعتی هم ندارد به همین خاطر خانه های چندان به هم فشرده نبوده بلکه با دیواره یی بلند و جسیمی محدودند و چون شهر قدیمی و ساختمان های آن کهنه است دارای کوچه های پر پیچ و خم و باریک بسیار است به طور کلی بناه ای اردبیل صورت ظاهری خوشی ندارند ،

بخصوص در دوره معاصر ب استثنای بعضی موارد، در دوران قدیم و سنتی چون این شهر دائماً در معرض خطر نظام و چپاول قرار می گرفن مردم به هیچ وجه حاضر نبودند ظاهر منازل خود را بیارایند تا جلب نظر مهاجم را کرده باشد بهمین دلیل کمتر خانه ای است که از دو طبقه بیشتر باشد ولی در این دوره معاصر با پیشرفت شرایط انتظامی و نظامی و شهری و موقعیت بهتر نسبت به دوران قبل ساختن خانه و دکان ها و ساختمان های چند طبقه در کنار خیابان با تیر آهن و مصالح جدید ساختمانی معمول شده است. در اوایل نیمه دوم قرن بیستم بطور کلی نوع ساختمان در اردبیل چهل و پنج درصد از گل و خشت ساخته می شد و سی درصد خشتی و باقائده از آجر و چوب و سن تراشیده بوده است که هشتاد و چهار درصد مدرن منزل شخصی داشته اند و حدود شانزده درصد اجاره نشین بوده اند (خوش آینه ۱۳۹۵).

۳-۲ عناصر هویتی بصری و دید شهری

اولین خیابان شهر اردبیل در سال ۱۳۰۷ خورشیدی به مرحله اجرا در آمده و نقشه آن چنان تصویب شد که دروازه تبریز به خطمستقیم به دروازه استارا وصل گردد و از تاوار قاپوسی^۱ تا زنجیر^۲ خیابان وسیعی بنام پهلوی (امام خمینی فعلی) باز شود پس از آن خیابان باغ ملی در سمت غرب نارین قلعه^۳ (ارگ شهر) احداث گردید که محل آن بیشه زاری بود که حصاری باغی خوانده می شد و در عکس هوایی مربوطه سال ۱۳۳۷ خورشیدی قابل تشخیص است (امیری ۱۳۸۳) نقشه تهیه شده در سال ۱۳۴۶ نشان می دهد که خیابان دیگری در جهت شمال غربی به جنوب شرقی در جهت دروازه های مشگین شهر و خلخال، خیابان شاه (خیابان بهشتی، کاشانی) و خیابان مدوری دور بافت قدیمی شهر و منطق بر مسیر جویی موجود احداث گردید که از مقابل نارین قلعه عبور نموده میدان عالی قاپو را به خیابان بهشتی متصل می نمود. امروزه با استان شدن اردبیل در توسعه شهر اقدامات زیادی صورت گرفته و سازمان مسکن و شهر سازی و شهرداری با استاندارد های نظام مهندسی به ساخت و ساز های شهر نظارت کامل نموده و با مصالح مدرن از قبیل میلگرد، آهن و بتون و ... مبادرت به ساخت وساز نموده اسن و در مراکز شهری و تجاری ساختمان هایی چندپندن طبقه و پاساز های زیادی احداث شده است و در سالهای اخیر نیز با گسترش سطح شهری و افزایش جمعیت و پس از تدوین طرح تفصیلی شهر اردبیل بعنوان کلان شهر نیز اعلان گردیده است در راستای این امر نیز شهرداری با ایجاد فضا های شهری متعددی از قبیل پیاده راه ها و فضاهای تجمع مردمی مانند منطقه شورابیل و شهیدگاه شهر اردبیل بعنوان محلی جهت اجتماعات مردمی و دولت نیز با تشکیل تعاونی های مسکن سعی در حل بحران مسکن نموده است که شهرک های کارکنان دولت از قبیل فرهنگیان کارگران کارخانجات و سایر کارکنان دولتی مبادرت و انجام گرفته است با وجود

^۱ دروازه ای را که بطرف جاده تبریز بوده و چون در قلمرو محله طوی یا تاوار قرار داشت تاوار قاپوسی می نامیدند

^۲ دروازه شهر بطرف استارا را بدان جهت که از طرف گمرک زنجیری بر آن بسته می شد زنجیر می گفتند

^۳ نارین قلعه ، قلعه مستحکمی بوده است در داخل شهر اردبیل و در کنار بالیقلی چای که در دوره رضاشاه پهلوی در سال ۱۳۱۵ خورشیدی تخریب گردیده است.

همه این پیشرفتهای شهر سازی ولی متأسفانه این شهر همچنان از نبود بحث شهر سازی معمارانه و در خدمت حل مشکل مردم شهر نشین عمل نکرده و کماکان همان طرحهای تکراری و بدون بن مایه فرهنگی و اجتماعی و فقط بنحوی در جهت اثبات سبک های مدرن غربی ارائه گشته است.

بدون شک نمی توان جایگاه و توان سبکهای مدرن معماری به نوبت خود و در جایگاه خودشان غافل بود و یا کتمان کرد ولی یک معماری ایرانی که برای شهر ی در ایران بنا و یا فضای شهری طراحی میکند بمشابه معماران بزرگ همان مکاتب باید احترام به مصرف کننده، اقلیم، شرایط اجتماعی و فرهنگی و همان اصول و روش های معماری ایرانی را پیش رو گیرند بصورت مثال معمار معروف آندره گدار با طراحی بنای یادبودی برای فخر شعر و ادب ایران لسان الغیب حافظ شیرازی نه تنها از مصالح و یا فنون خاص غربی برای طراحی بنا استفاده نکرده است بلکه هنر و معماری ایرانی را در جهت ستودن و احترام به صاحب بنا حافظ شیرازی را به نحو احسن به اجرا در آورده است و بنای کاملاً در شأن و قامت حافظ شیرازی بنا نهاده است از این رو باید عنوان کرد شهر اردبیل با همان هنر و قدمت و هویت معماری در هر عملکردی میباشد، یک معماری اردبیلی چرا باید از یک سبک معماری غربی آنهم بصورت تکراری و بدون درک و اندیشه در خصوص مفاهیم و بن مایه ها و مبانی نظری خاص آن که مختص نظریه پرداز و مصرف کنندگان خاصی با فرهنگ، تفکر و نیاز های متفاوت با شهر اردبیل باشد از این موارد در طراحی های شهری و منظر شهری زیاد دیده ایم خیابان های بدون توجه به اقلیم، خانه های بدون توجه به فرهنگ، مراکز آموزشی بدون توجه به روابط اجتماعی حال حاضر شهری و یا ساختمانهای که تنها به علت قدمت ساخت و یا ارزش های فرهنگی تبدیل به کاربری های شده اند مانند موزه و یا از آن بدتر نمایشگاهی با عنوانی کاملاً ناهمسو با اصل بنا مانند سفره خانه ، هرچند گام های نیز در این خصوص برداشته شده است و منظر شهر از آن حالت کاملاً تکرار گونه؛ بمدد شهرداری محترم و استانداری گرانقدر، در حال خروج است و میادینی جهت اجتماع که بتوان نام آن را میدان گفت در حال ساخت و ایا استفاده میباشند بمثل منطقه شهید گاه و یا گره های دور دریاچه شورابیل ولی بمانند هویت های معماری شهر اردبیل ذهن های که باید برای این شهر طراحی کنند باید اصالت دارر مستحکم و کاملاً جامعه مدار باشند.

۳-۳ عناصر تشکیل دهنده روابط فضایی مسکونی

مسکن که در حال حاضر همسو و هم معنی با خانه معنی میشود ولی با ویژگی های سازه ی نه با ویژگی های اسایش که در واژه خانه جای دارد، میتوان اولین فضای شهری که در آن روابط شکل میگیرد نام نهاد، در این فضا است که فرد با موجودیت و نحوه فعالیت های اجتماعی آشنا میشود و در این فضا است که فرد استخوانبندی و شاکله شخصیت خود را بنا می نهد، شهر اردبیل در حال حاضر با داشتن خانه های تاریخی حدود دوازده عدد یکی از قوی ترین معماری های کشور را بر خ می کشد و این تنها آماری است که میراث فرهنگی بدان ها رسیدگی کرده و ثبت ملی شده اند چه بسیار خانه های بودند که در این چن سال اخیر بلعت سود و منفعت و ارزش مالی ملک تخریب شده و جای آنها را برجها و مراکز تجاری بنا شده اند .

بافت میانی اردبیل بصورت بافتی تاریخی با روابط میدان وار و حول مساجد شکل گرفته است و میتوان گفت که به شش محله اصلی تقسیم شده است و این شش محله که خود زیر محله های دارند در ایام خاص با روابطی با همان پیشینه کهن باهم ارتباط داشته و مناسک و آئین های در سینه خود جای داده و به سر وقت خود بنمایش و اذهان عمومی میگذارند در بحث خانه باید عنوان داشت: خانه یکی از مباحث مهم در معماری ما میباشد، نیاز به خانه در این زمان خیلی احساس می شود ولی بایست با شناخت معماری گذشته و تطبیق آن با معماری معاصر این نیاز برطرف شود. واژه خانه که امروزه مصطلح است در گذشته به اتاق اطلاق می شده است اتاق خصوصی را وستاخ یا وثاق کی نامیدند از واژه سرا بجی کلمه خانه در اصطلاح امروز آن استفاده می شده است موضوع مهم در خانه های گذشته طرحرونگرایی آنها بوده است.

اندرون خانه یا جایی که زن در آن خلوت داشتند و بیشتر زمان و کارهای خود را در آن می گذراندن می بایست تنوع زیادی داشته باشد تا خستگی احساس نشود البته در حال حاضر عیب هایی بر آن خانه ها وارد می کنند بطور مثال مطرح میکنند که محل مستراح دور بوده و یا آشپزخانه در زمستان مسئله ایجاد می- کرده است اما این سنتی بوده که مستراح را بیرون و جایی دور از دید عموم و دید مستقیم از هر فضایی می ساختند و یا آشپز خانه جایی بوده که زن خانه بتواند به راحتی در آن کار کند و کسی او را نبیند اما در آپارتمانهای امروزه مهمان از وسط اطاق می گذرد و خانم خانه برای رفتن به آشپز خانه از وسط مهمانها مسیر عبور خود را میبیند مستراح جایی است که بسیار از مسائل را ایجاد میکند اگر چه میزان سرما و دوام آن در مناطق سرد متفاوت است ولی به طور کلی اصولی که برای جلوگیری از اتلاف حرارت ساختمان در قسمت های مختلف این مناطق رعایت شده کیسان و به طور عمده شبیه به اصولی است که در معماری مناطق گرم و خشک مورد توجه بوده است با این تفاوت که در مناطق سرد منبع ایجاد حرارت در داخل ساختمان است همچنین در این مناطق تا حد ممکن تلاش شده به شکل طبیعی ساختمان گرم شود اصول کلی و عمده ای که در معماری بومی این مناطق رعایت شده عبارتند از: الف: استفاده از پلان متراکم و فشرده(چه فضاهای شهری و چه فضاهای یک تک بنای) ب: به حداقل رساندن سطح خارجی در برابر حجم مورد پوشش(قرار دادن بیشتر فضا های مورد استفاده در مجاورت هم بطور مثال استفاده از مطبخ در مجاورت و یا طبقه زیرین زمستان نشینها) ج: استفاده از مصالح با ظرفیت و عایق حرارتی خوب(آجر و سنگ و ملات های مختلف)د: به حداقل رساندن میزان تعیض هوای داخلی و تهویه طبیعی و در نتیجه جلوگیری از ایجاد سوز در داخل و خروج حرارت داخلی به خارج از ساختمان(استفاده از اتاق های چند دری و یا ایجاد دهلیز و راهرو های ارتباطی) انتخاب بام های مسطح و نگهداری برف بر روی بام ها به عنوان عایق حرارتی (در برخی بناها در مجاورت بنا های و خطم یانی آنها از برف انداز نیز استفاده میشود است) باید عنوان کرد تنها تفاوت بین این مناطق و مناطق گرم و خشک تمایل و ضرورت استفاده از حرارت ناشی از تابش آفتاب در داخل ساختمان در فصل زمستان است در هر صورت برای استفاده از انرژی حرارتی حاصل از تابش آفتاب پوشش سطوح خارجی به رنگ تیره انتخاب شده و ابعاد پنجره ها نیز نسبت به مناطق گرم و خشک افزایش یافته است در روزهای سخت زمستان و سرمای شدید و استخوان سوز آن دوران فرم ها یا باز شو های که ضلع شمالی- جنوبی آنها بلندتر از ضلع های شرقی- غربی آنها ست مناسب نیست و فرم ساختمان فشرده و پلان آن مربع میبایستی باشد به مشابه همان معماری مناطق گرم و خشک در این شهر نیز از بیشتر فضاهای معروف آن دوره استفاده میشده است که در قدم اول میتوان عنوان کرد : بدون شک همه خانه های معروف دارای سر در بودند که شامل در اصلی بعنوان دروازه با دو عدد در زنه مخصوص آقایان و خانمها و دیواره ی کاه گلی سردری مجلل و تزئین شده با سنگ و کاشی مزین به ایات قران کریم، نسبت عرض به تو رفتگی سردر معمولاً یک به دو می بوده، سکو های کناری سردر را پاخورده و تو رفتگی را کنه می گفتند در قدم دوم همیشه هشتی را میتوان پیدا کرد این فضا در اولین وحله باعث ایجاد مکث و حس آرامش به فرد بوده و در وحله دوم محلی بوده که دید مستقیم از کوجه را به

داخل منزل کاملا قطع می‌کرده و در وحله سوم رابطی بوده بین افراد مرتبط به فضاها و حیاط‌های اندورنی و بیرونی، هشتی‌ها بمانند اسمشان ارتباطی به عدد هشت نداشته و در بیشتر بناها شکل مربع نیز داشته‌اند این فضا در واقع راهروهای پیچ در پیچ منتهی به حیاط‌های اندرونی و بیرونی بودند و عملکرد تقسیم فضا را به‌عهده داشته‌است، در قسمت سوم خانه‌های سنتی راهرو عمل انتقال فرد، پس از شناسایی شخصیت و عملکرد محرم و یا نا محرم آن توسط هشتی، به فضای مربوطه را به‌عهده داشته‌است این فضا همیشه فضا‌های تو در تو و پیچ و خم دار و با نور رابطه خاص داشته‌است گاه‌ها فضای تاریک بوده بدون دریچه و گاه‌ها فضایی با نور سازی خاص و حتی با دریچه رو به محیطی خاص بمانند حیاط‌های باغ کاری شده و ارائه پیش نمایش به ببیننده و فرد حاضر در آن بجهت ایجاد حس علاقه مندی و زیبا شناسانه و وظیفه خوش آمد گویی را به‌عهده داشته‌اند و همین راهروها در داخل بنا نیز وظایفی دیگری داشتند مانند مثال در اتاق‌های سه دری این راهروهای قرار داشته‌اند و وظیفه ایجاد ارتباط فضایی را انجام می‌دادند و همین راهروهای اگر در اطراف پنج دری و تالارها بودند به آن‌ها تخت گاه گفته می‌شده پس از راهروها یا حیاط‌ها را وجود داشتند و یا میانسرای که به اتاق‌های مختلف ورودی داشته‌اند حیاط‌های به صورت باغی کوچک عمل کرده و حس طبیعت بکر در کار حوض‌های اب را داشته‌اند که خود بیانگر روحیه لطیف یک فرد مسلمان در عبادت خداوند را نشان می‌دهد.

میانسراها در معماری ایرانی واقعا می‌توانند اوج هنر ترکیب بندی فضایی را برخ بکشند، معماران آن زمان با استفاده از تناسبات طلایی و جهت دادن دستوری این فضاها در تمام سال محیطی بهداشتی و مطبوعی فراهم و از گردش آفتاب و نور خورشید بهترین استفاده را می‌بردند جهت یابی میانسراها به قرار فوق حاصل ترسیم هندسی مستطیل‌های محاط در شش ضلعی منظم است قسمت شمالی میانسراها زمستان نشین قسمت جنوبی میانسراها تابستان نشین و قسمت شرق که از غرب نور می‌گیرد بیشتر انبار و از نورگیری سقفی استفاده می‌شود (خوش اینه ۱۳۹۵) پس از میانسراها و تقسیمات معمارانه فضاها با اصول معماری پایدار آن زمان و پس از عبور از حیاط‌ها نوبت به اتاق‌ها می‌رسد انواع اتاق‌ها با کاربری‌ها ارتفاع‌ها طول عرض‌ها و جایگاهی مثل شاه نشین هر کدام نسبت به تعداد مورد نیاز در انواع سه دری‌ها پنج دری‌ها و تالارها و اتاق‌های با عناوین اشپزخانه انباری و مستراح طراحی و اجرا می‌گردیده‌است این شرایط ارتباط فضایی عینا در معماری شهری اردبیل نیز قابل مشاهده است و همان عملکردها وظایف خود را انجام می‌دهند ولی این شهر جدای از موارد اشاره شده خود نیز بطور خاص و جداگانه مواردی نیز برای خود دارد که عبارتند از: از ویژگی‌های خانه‌های سنتی جای مانده در شهر اردبیل میتوان به این عناوین اشاره کرد: فضا‌های ثابتی که در مسکن قدیم اردبیلی موجود بودند مانند دهلیز^۱، تالار^۲، طنبی^۳، قولچاه^۴، بالاخانا^۵، مطبخ^۶ می‌باشند که بسیاری از خانه‌های اعیان و سنتی اردبیل فضا‌های فوق را در خود جای داده‌اند بخصوص خانه‌های اشخاصی چون مروج، رضازاده و ... (وجدانی فر ۱۳۸۶) عناوین بیان شده در بیشتر خانه‌های شهر اردبیل که فعلا در سطح شهر موجود هستند کاملا مشهود است این عناوین که کارایی مختص شهر اردبیل داشته و هم عنوانی به زبان و فرهنگ خود اردبیل‌ها، ولی متأسفانه با وجود چنین گنجینه غنی فضا‌های معماری، معمار اردبیلی همچنان به استفاده از واژه‌های مانند Bar, Open, ویو‌های شیشه‌ی، راه پله‌ی مشترک برای چندین خانواده، پاسیو‌های مشترک و ... اهتمام می‌ورزند و کاملا مغرور مندان به آنها افتخار میکنند.

۴- راهکارهای پیشنهادی

از تمامی بحث‌های عنوان شده میتوان نتیجه گرفت که روش‌های طراحی امروزه متأسفانه تا وقتی که اصول و نمود هویتی معمارانه هر اقلیم خاص خود رعایت نشود محکوم به شکست و فناست تنها زمانی به مشابه سابق بنا‌های یک معمار قابلیت طول عمرهای چندین صد ساله را خواهند داشت و بعنوان اثر هنری به آن فخر شود که علوم فنون و دانش‌های گذشتگان نیز با علوم و فنون روز در هم آمیخته و نیازهای بروز فرد مصرف کننده جواب داده شود شخص معمار ایرانی و اردبیلی چند صد سال قبل همین روش و خط مشی خود را جدا و تبیین کرده‌است که نیازهای فرد مصرف کننده در آن برآورده شده‌است چرا یک شخص معماری ایرانی و اردبیلی در حال حاضر از آن عاجز است؟ باید قبول کرد که علوم و فنون و پیشرفت تکنولوژیک روز میبایستی بر آن گنجینه وزین افزوده و پر بار تر می‌شده‌است ولی متأسفانه استفاده کور کورانه دلیلبر ایجاد یک نامعماری و ساخت وسازهای غیر معمارانه شده‌اند برا ماه بعنوان علاقه مند و دانشجو یا استاد شاغل در این زمینه وظیفه‌است که اجری بر هنر بزرگان و گذشتگان خود نهاده و قدم در جای پای آنان نهاده و در خدمت جامعه و مردم و هنر ناب معماری ایرانی باشیم.

۵- نتیجه گیری

در خاتمه و در جمع بندی موارد اشاره شده به عنوان نتیجه گیری باید عنوان داشت که اصول و نمود‌های هویتی معماری ایرانی در هر اقلیمی مشترک و بخشهای جدای از اقلیم‌های دیگر دارد فضا‌های شهر و وجود سرا در زندگی روز مره یک فرد ایرانی همیشه میتوانسته یک قلمی در شخصیت شهری و فردی روان داشته و خالقی در حد خود باشد که نتیجه آن ادامه روی روند پیشین بوده‌است سرا یا خانه فرد، سازنده زندگی شاد و آسایش مند آن فرد بوده‌است فضای شهری باعث ایجاد رونق اقتصادی و اجتماعی زندگی شهری بوده‌است ولی متأسفانه در دوران معاصر با توجه به ضعف حکومت‌های حاکم این روند افول داشته و این هنر در یکی از عمق ترین دوران خاموشی واقع گردیده‌است شهر اردبیل نیز دقیقا بمشابه مجموعه کشوری در این شرایط گریبانگیر جهانی شدن بوده و ضربه‌های در بدنه شهری و فردی خود دیده‌است عناوین ذکر شده در مقاله از جمله قوانین و عرف‌های خانه سازی اصول و قواعد خیابان کشی و شکست‌های پروژ‌های مختلف نشان گر همین امر بوده‌است به قدر الهی در چند سال اخیر و فعالیت‌های دانشگاهی و مهندسی بیان گر خیزش و روحیه مثبت در این زمینه میباید انجام پروژ‌های فرهنگی و ایجاد میادین اجتماعات خانوادگی و شهری و انجام مطالعات هنرمندان در زمینه ایجاد فضای شهری با دید معمارانه و نحوه تعمیر این فضا‌های

^۱ Pahliz کریدور ارتباطی فی مابین فضا‌های با حرمت و امنیت کم و زیاد

^۲ Talar اتاق پنج دری که در از آنها برای اتاق مهمان نیز استفاده می‌شده

^۳ Tanabi بعضی از منازل شهر دو تالار پشت سر هم ساخته می‌شد که آنرا طنبی می‌گفتند

^۴ Aulca فضایی است که به عنوان صندوق خانه برای گذاشتن اشیاء و رختخواب مورد استفاده قرار می‌گرفت

^۵ Balaxana معمولا نیم طبقه‌های دوم را که با راهروی با عنوان تختگاه به آن دسترسی داده می‌شده بالاخانا گفته می‌شده

^۶ Matbax جایی که درانجا آشپزی در کنار پختن نان صورت می‌گرفت

معیوب در سطوح بالا حکومتی نویدی بر ایجاد فضای مناسب در آینده ی نزدیک است و این تغییر این شرایط تنها به کمک علاقه مندان دانشجویان و اساتید این رشته است که کمر همت به خیزش هنر معماری ایرانی بندیم و دیده ای امیدوار رو به افق های پیش رو داشته باشیم.

منابع و مآخذ

۱. خوش آینه، قنبرعلی، ۱۳۹۵، معماری و هویت شهری شهر اردبیل، اولین کنفرانس ملی معماری اسلامی، میراث شهری و توسعه پایدار، تهران، موسسه بین المللی ایرانیان، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران
۲. امیری، پیمان، ۱۳۸۴، ص ۱۵۵، ص ۱۲۸، در جستجوی هویت شهری اردبیل، نشر وزارت مسکن، شهر سازی، تهران
۳. اکبری، طاهره و مهناز طالبی، ۱۳۹۵، بررسی راهکارهای اقلیمی کاهش مصرف انرژی در معماری خانه های سنتی اقلیم های سرد و کوهستانی (نمونه موردی خانه های صادقی و میرفتاحی اردبیل)، دومین کنفرانس بین المللی انسان، معماری، عمران و شهر، تبریز، مرکز مطالعات راهبردی معماری و شهرسازی
۴. قبادیان، وحید (۱۳۸۹) بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، چاپ ششم، انتشارات دانشگاه تهران
۵. نقی زاده، محمد (۱۳۸۷) شهر و معماری اسلامی (تجلیات و عینیات)، چاپ اول انتشارات مانی، اصفهان
۶. زکی، محمد حسین (۱۳۸۳) هنر ایران در روزگار اسلاکی، ترجمه محمد ابراهیم اقلیدی، انتشارات صدای معاصر، تهران
۷. عظیمی، احمد (۱۳۸۷) انرژی در ساختمان، نشریه معمار، شماره ۸۳، فروردین و اردیبهشت، تهران
۸. حریری، ایمان، اسلامی، سیدغلامرضا (۱۳۸۱) معماری پایدار در اقلیم سرد کوهستانی ایران، همایش معماری پایدار و توسعه شهری
۹. محسن طبسی، بازتاب هویت ایرانی در معماری اسلامی ایران از هویت ایرانی (سلسله مقالات و گفتارهایی پیرامون هویت ایرانی) انتشارات سوره مهر تهران ۱۳۸۶ ص ۳۶۹
۱۰. حجت ه، هویت انسان ساز، انسان هویت پرداز پیشین، ص ۵۷
۱۱. وجدانی فر، نادر، ۱۳۸۶، مردم نگاری و مردم شناسی اردبیل، میراث فرهنگی و گردشگری اردبیل، اردبیل

Archive of SID